

VAQT KONSEPTINING AYRIM JIHLTLARI TAHLILI

Shorasulova Arofat Ibroxim qizi

ÒzMU òqituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi vaqt tushunchasiga doir turli qarashlar, lingvofalsafiy yondashuvlar hamda lingvomadaniy xususiyatlar analiz qilingan. Shuningdek vaqt konsepti doirasida shakllangan freymlar o'zaro komparativ tahlil qilingan*

Kalit so'zlar: *Ontogenetik, entropik, konseptosfera, konvensial, konseptual, konseptual kontrast, freym, konseptual freym, kognitiv freym, ideallashgan kognitiv model, primitivlar, vaqt kechimi, nutq momenti, etnosemantik.*

KIRISH

Olamda sodir etilayotgan o'zgarishlarni "vaqt" tushunchasi belgilaydi. Voqeahodislalar fizik olam xususidagi inson tajribalari nuqtayi nazaridan yuzaga kelgan konseptual kontrast sifatida baholanadi. Til esa mazkur konvensial konseptuallashuvga asoslanilgan holda ma'lum konseptual freymlar shaklida ifodalaydi. Konseptual freymlar esa ma'lum leksik predikatlarda o'z aksini topadi. Vaqt borasidagi bilimlar inson tajribalari asosida shakllangan tushuncha bo'lib, kognitiv lingvistika doirasida vaqt konsepti har tomonlama tahlilga uchraydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Vaqt tushunchasining konseptuallashuvi har bir tilda mavjud bo'lgan leksik, stilistik, paremiologik, grammatik va shu kabi lisoniy ifoda vositalari, temporallikni ifoda etuvchi til vositalari bilan bir qatorda lingvomadaniy birliklarda o'z ifodasini topadi. Jorj Lakof¹ va Mark Jonsonlar vaqt konsepti doirasida shakllanadigan kognitiv freymnlarni tuzish barobarida ingliz tilidagi a week (bir hafta) "ideallashgan kognitiv model" ("idealized cognitive model") sifatida talqin etishadi. Gers esa Boliy saka kalendari va Georgiy kalendarini qarama-qarshi quyish orqali vaqtni ommaviylashgan refrensiya freymi deb ataydi². Boliy kalendari Indoneziyada ommalashgan bo'lib, hafta, oy osmondagi oyni chiqishi bilan o'lchanadi. Boliy saka kalendarida oyning yer o'qi bo'ylab aylanishiga asoslanadi va har to'qqiz haftada ikki kun bir sutka sifatida qabul qilinadi. Biz vaqt o'lchami sifatida baholaydigan sutka, hafta va yil ideallashgan vaqt modeli sifatida talqin etish mumkin. Jumladan mazkur uch modeldan kichigi sutka sanaladi. Sutka tugallangan doira sifatida kichik tugun bo'lsa, hafta keyingi kattaroq bo'lgan bir butun ideallashgan freymdir. Hafta ketmaktlikda keladigan yetti qismdan iborat linar kechimdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

¹ Lakoff, G. (1987). Cognitive models and prototype theory. In U. Neisser (Ed.), Emory symposia in cognition, 1. Concepts and conceptual development: Ecological and intellectual factors in categorization p. 68 Cambridge University Press

² Geertz Clifford - The interpretation of cultures New York 1973: 392

Tafakkurimizda yoz, kuz, qish, bahor kabi vaqt bilan bog‘liq tushunchalar mavjud bo‘lib, ular ma‘lum davrlarni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, vaqt konseptasferasini tashkil etadigan davrlarga tun, kun, qisqa davriy kechinmalar lahza, on, soniya kabi tushunchalarda o‘z ifodasini topadi. Davrlar inson tafakkurida umr kechimi bilan bog‘liq tarzda shakllanishi esa bolalik, yoshlik, o‘spirinlik, o‘smirlik, yigitlik, qarilik va shu kabi ideallashgan freymlarda o‘z ifodasini topadi. Mazkur tushunchalar, o‘z navbatida, milliy madaniy xususiyatga ega sanaladi va turli madaniyatlarda konseptual nuqtayi nazardan turlicha shakllangan. Misol uchun ingliz asarlarida vaqtning berilishini tahlil qiladigan bo‘lsak, unda tabiatning kuz faslidagi ko‘rinishini juda chiroyli tasvir etganini ko‘rishimiz mumkin. The Copper Beech Naiads were the most beautiful creatures any of them had ever seen. They were exquisite, rather fearless-looking creatures with manes of flowing red gold hair and skin the colour of an autumn sunset, long narrow eyes and slender, graceful arms and feet. As Snizort and the Court sat, barely moving, the Trees seemed to become aware of the watchers and, one by one, ceased to move and turned to regard them. (source: G1L);³ Xuddi shu kabi vaqt konseptasferasini tashkil etadigan davrlarga mos bo‘lgan iboralarini o‘zbek yozuvchisi Tog‘ay Murodning asarlarida ham ko‘rishimiz mumkin. Xuftonda ayollar davra qurib gulxan yoqdi (Tog‘ay Murod, 8); Bo‘riqul, chang‘oroqni yop-e, oftob tushib qoldi! (Tog‘ay Murod, 21); -Bo‘ri, men gaplaringni oqizmaytomizmay aytdim. Bo‘ri oshnamga sensiz kunduz ham qorong‘i, dedim (Tog‘ay Murod, 25); Bo‘ri bilan Nasim kechasi uyqulari kelguncha bir-birini qitiqlab o‘ynadi (Tog‘ay Murod,21);⁴ Har bir madaniyatda vaqtning konseptuallashuvi liturgik tartibga ega. Liturgik tartib davrlarni bir-biridan farqlaydigan yoki ma‘no va mazmun nuqtayi nazaridan kogerent davrga birlashadigan hodisa sanaladi. Mazkur davrlar milliy madaniy xususiyat kasb etadi. Misol uchun ingliz tilida shildhood, teenager, youth, manhood, womanhood va old age kabi davrlarga bo‘linsa, o‘zbek lingvomadaniyatida bolalik, yoshlik, o‘smirlik, o‘spirinlik, qarilik lisoniy ifoda vositalariga ega. Rayonim Nurota tog‘lar orasi, Otim Ergash Jumanbulbul bolasi. Qaridimmi desam ko‘nglim qolasi, Tobora oshadi yoshdan havasi...⁵ Ko‘rinib turibdiki, ingliz lingvomadaniyatida o‘rta yosh manhood, womanhood alohida gender tushunchalarida davr sifatida qaraladi. O‘zbek lingvomadaniyatida ushbu davr alohida davr sifatida qalamaydi. O‘zbek tilidagi erkaklik yoki ayollik tushunchalaridagi –lik qo‘shimchasi bolalik yoki qarilik tushunchalaridagi –lik qo‘shimchasiga mos kelmaydi, balki erkak yoki ayolga nisbat beruvchi sifatiiy xususiyat sanaladi. Shuningdek, har bir liturgik davr ingliz va o‘zbek lingvomadaniyatlarida o‘ziga xos konseptual va lingvomadaniy asosga ega. Shu bilan birga mazkur tushunchalar gender ifodasi nuqtayi nazaridan ham farqlanadi. Bunga ingliz tilidagi manhood, womanhood tushunchalari misol bo‘la oladi. Vaqt konseptining qiyosiy tahlili ahamiyati

³ «Rebel angel. Wood, Bridget. London: Headline Book Pub. plc, 1993, pp. 162-252. 2543 s-units.»

⁴ Тоғай Мурод «Юлдузлар мангу ёнади» 1980 йил Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёт

⁵ Эргаш Жуманбулбул ўғли 1936 йил Тошкентда ўтказилган анжуманда таништирув чоғида айтилган мисра

lingvistikadan tashqari psixologiya, sotsiolingvistika, biologiya kabi sohalarda tan olingan. Vaqtning sotsiologiyadagi ahamiyatini britaniyalik olim Barbara Adams tahlil qilar ekan, vaqt aniq ijtimoiy nazariyani yurguzuvchi asosiy vositadir degan mulohaza yuritadi.⁶

XULOSA VA MUNOZARA

Mazkur semantik tarkib ingliz va o'zbek tillari qiyosidagi o'xshashliklar asosida tuzib chiqildi. Albatta, bu kabi semantik tarkib jahonning ko'plab tillarida uchraydi va shuning uchun ham konseptning universal birliklari sifatida qayd etishimiz mumkin. Umuman, falsafiy nuqtayi nazardan "VAQT" atamasi bizni o'rab turgan olam to'g'risidagi tasavvurlarimiz asosida shakllangan hamda makon bilan uzviy aloqador bo'lgan moddiy tushuncha sifatida tahlil qilinadi. Ingliz tilidagi "time" atamasi qadimgi german tilidagi "timon" so'zidan o'zlashgan va qadimgi ingliz tilida "tima" tarzida fe'l bilan ifodalangan bo'lib, "cho'zmoq", "o'tkazmoq" ma'nosini anglatgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lakoff, G. (1987). Cognitive models and prototype theory. In U. Neisser (Ed.), Emory symposia in cognition, 1. Concepts and conceptual development: Ecological and intellectual factors in categorization p. 68 Cambridge University Press
2. Geertz Clifford - The interpretation of cultures New York 1973: 392
3. «Rebel angel. Wood, Bridget. London: Headline Book Pub. plc, 1993, pp. 162-252. 2543 s-units.»
4. Tog'ay Murod «Yulduzlar mangu yonadi» 1980 yil G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyot
5. Ergash Jumanbulbul o'g'li 1936 yil Toshkentda o'tkazilgan anjumanda tanishtiruv chog'ida aytilgan misra
6. Barbara Adam "Time and Social Theory" Blackwell publishers, Oxford 1991:
7. Jackendoff R. Semantics and Cognition. Cambridge (Mass.), –Berlin: Mouton de Gruyter. 1993. – 16s.
8. Рахматов, З. Н., & Рашидов, Д. Н. (2023). Пути совершенствования механизма разработки маркетинговой стратегии ао «Ўзтемирйўлйўловчи». *Innovative achievements in science 2022*, 2(17), 55-60.
9. Schiffer S, Steele S (1988) Cognition and Representation. Westview Press, Boulder

⁶ Barbara Adam "Time and Social Theory" Blackwell publishers, Oxford 1991: